

<https://doi.org/10.62837/2024.11.393>

XANIM ZAIROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AZ 1073, Bakı, H. Cavid , 117
kh.zairova@gmail.com

ALMAS İLDIRIM VƏ OSKAR MARIA QRAFİN GÖRÜŞLƏRİNDƏ IMPERIYA ƏSARƏTİNƏ VƏ NASIONAL SOSIALİSTLƏRƏ QARŞI ETİRAZ

XX əsrin birinci yarısında dünyada baş verən müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr həyatın bütün sahələrinə olduğu kimi ədəbiyyata da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan və Almaniyada gedən siyasi prosesləri əks etdirən əsərlər bədii yaradıcılıqda xüsusi bir səhifə təşkil edir. XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda imperiya əsarətinə, Almaniyada nasional sosialistlərə qarşı etiraz hər iki xalqın ədəbiyyatında eyni üslubda öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan, Almas İldırımın və Oskar Maria Qrafın hər ikisinin sürgünə məruz qalması, görüşlərindəki oxşarlıq, əsərlərindəki etiraz motivləri maraq doğurur.

Almas İldırım 1907-ci ildə Bakıda dünyaya gəlir. O, əvvəlcə İran hökumətinin açmış olduğu «İttihad» məktəbində təhsil almış, ana dili ilə yanaşı fars dilini də mükəmməl öyrənir. Daha sonra 12-ci Bakı Gimnaziyasına olub müəllimlik ixtisasına yiyələnmişdir. İlk şeirləri «Maarif və mədəniyyət», «Şərq qadını», «Maarif işçisi» dərgilərində və ədəbi toplularda çap olunur. Şairin sinfi mənsubiyyəti, müsavətçilərlə əqidə birliyi, Türkiyəylə əlaqələri, turançılıq məfkurəsi yuxarı dairələrdə narahatlıq yaradır. Çox keçmir ki, o, Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətindən çıxarılaraq Baş Siyasi İdarənin (QPU) əlilə Dağıstana sürgün edilir.

1930-cu ildə Almas İldırımın Bakıda şeir və poemalardan ibarət «Dağlar səslənirkən» adlı kitabı nəşr edilir və bu kitab kommunizm əleyhinə fikirlər aşıladığına görə satışına qadağa qoyulur və mağazalardan müsadirə olunur. Daha sonra Türkmənistanı sürgün olunan şair Aşqabadda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur, İran və Qafqaz mühacirlərinin ailəsinə mənsub şagirdlərin təhsil aldığı orta məktəbdə müəllimlik edir. Lakin burada da onun fəaliyyətini və yazılarını izləyir, təftiş edir, onu təzyiqlərə məruz qoyurlar. Çətinliklə ailəsi ilə birgə İrana keçən şair sərhədçilər tərəfindən həbs olunur, işgəncələrə məruz qalır. Azadlığa buraxıldıqdan sonra o, bir müddət Məşhəd, Tehran və Təbrizdə yaşayır, maddi vəziyyətinin ağırlığına baxmayaraq poetik yaradıcılığını davam etdirir.

A.İldırım 1934-cü ildə Türkiyəyə köçmüş ömrünün sonlarına burada yaşayır. Şairin şeirləri Türkiyədə «Çinar altı», «Gökbörü», «Bozkurt», «Orkun», «Özleyiş», «Kommunizmlə mücadilə» dərgilərində, Almaniyada Azərbaycan mühacirətinin mətbu

orqanı olan «Qurtuluş» dərgisində dərc edilir. A.İldırım 1952-ci ilin yanvar ayının 14-də vəfat etmiş, Malatyada dəfn olunur.

A.İldırım Türkiyədə yaşadığı on yeddi illik həyatı boyunca şeirlərini jurnallarda, antologiyalarda və qəzetlərdə dərc etdirərək millətçi və istiqlal müdafiəçisi kimi tanınır. Bununla belə, vətən həsrəti, kədər demək olar ki, onun bütün əsərlərinin istiqamətləndirici mövzusu olmuşdur. Mühacirət illərinin digər şeirlərində olduğu kimi, Almas İldırım da “Əsir Azərbaycanım” şeirində öz hiss və arzularını ifadə etmişdir. Şeirin əsas mövzusu vətən həsrətidir:

“Nərdə mənə gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə “layla balam” çağıran,
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy,
Neçə bir il həsrətinlə yanam, oy?” (3, 308)

Qeyd etdiyimiz kimi, A.İldırım, çoxlu siyasi məzmunlu əsərlər yazmış, sovet, rus rejiminə etirazını bildirmiş, ictimai həyatın problemlərindən bəhs etmişdir. Professor B.Nəbiyevin də qeyd etdiyi kimi, “zəngin mədəniyyətli malik xalqa kommunizm kabusu altında əsirlik, məzlumluq gətirən rejimi, onun paytaxtını, fitnəşər yuvası olan Kremli [...] ifşa edir, bu xalqlar həbsxanasının bir gün dağılacağına inanırdı” (6, 117).

Şair “Moskva” şeirində vurğulayır ki, sovet ölkəsinin gerbində təsvir olunan fəhlə və kəndliləri təmsil edən çəkiç və orağ əslində minlərlə insanın qanını tökən dağıdıcı silah idi.

“Orda hürr ölkələri saran zəncirin ucu,
Orda bic Neronların ölüm dağıdan gücü.
Aldanıb tuzağına düşən hər diyar bilir,
Orağı insan biçər, çəkici öldürücü.

Kremlin... onu sorun tarixin yaprağına,
Kaç milyon insan qanı çilənmiş toprağına?
İçdikcə qan istiyor, içdikcə quduzlanır
Diqqət! Hüdudlarında hörülüş insan ağına.” (4,144)

A.İldırım sürgünə gedənə qədər Proletar Yazıçılar Birliyinin tənqidçisi Əsəd Əyyubinin amansızcasına “Almas kimilərin başı sovet çəkici ilə əzilməlidir ” (6,53) deməsi də şairin nə qədər mübariz bir insan olduğunu sübut edir.

A.İldırımın şeirlərində hər daim imperiya əsarətinə qarşı bir etiraz var. O, Azərbaycanın əsarətdə qalmasını qəbul edə bilmir. Şeirlərinin çoxunda xalqının, habelə insanlığın azad yaşaması uğrunda çağırış var. Bunu şairin “Mənim protestom” şeirində aydın görmək olur:

“Verin mənim yurdumu, olsun cənnət bucagı,
Bir dövlət qurayım ki, sülhün doğma ocağı.

Başında dalğalnsa üç boyalı bayrağım,
O zaman zənn edərəm bütün cahan mənimdir.
Buraxın qoca Şərqi, bir az da yaşasın hürr,
Yetər ki əsrlərin altında oldu əsir.
Dünya istiqlal deyir, bu onun da haqqıdır.
Bu uğurda yenilməz qüvvət, iman mənimdir.
Buraxın, parçalansın zülmün haqsız yapısı,
Silinsiz yer üzündən kommunizmin kabusu.
Millətlərə açılısın öz yurdunun qapısı,
İnsanlara hürriyyət! Bu dilək, Şan mənimdir!” (4,103)

Belə qəzəbli etiraza sürgündə olan alman şairi Oskar Mariya Qrafın (1894, Berq – 1967, Nyu-York) müraciətində də rast gəlmək olar.

Oskar Maria Qraf 22 iyul 1894-cü ildə Berq-am Starnberger See şəhərində çörəkçi Maks Qraf ailəsində anadan olur, 1900-cü ildən Aufkixendə kənd məktəbində oxuyur. 1914-cü ildə O.M.Qrafın ilk şeirləri ekspressionist “Die Aktion” jurnalında dərc olunur. Həmin il dekabrın 1-də O.M.Qraf hərbi xidmətə çağırılır, 1915-ci ildə Şərqi Prussiya və Litvada Şərq Cəbhəsində Bavariya dəmir yolu qoşunlarında xidmət edir. Bu müddət ərzində onun hekayəsi ilk dəfə “Die Freie Straße” jurnalında nəşr olunur. 1916-cı ildə O.M.Qraf əmrlərə tabe olmadığı üçün mühakimə olunur.

1933-cü ilin fevralında O.M.Qraf məruzə etmək üçün Vyanaya dəvət olunur və burada Sosialist Yazıçılar Assosiasiyasının üzvü seçilir. Bu da onun ömürlük sürgün olunmasının başlanğıcı oldu. 1934-cü ildə Qraf Brnoya köçür və onun Almaniya vətəndaşlığı ləğv edilir. 1938-ci ildə Nyu -Yorka köçür və ömrünün sonuna qədər burada yaşayır.

1933-cü il fevralın 17-də Vyanada məruzə edəndən sonra çox keçmədən nasional sosialistlərin tərəfindən „Kitabların yandırılması“ aksiyasının həyata keçirilməsinə başlanılır. „Kitabların yandırılması“ termini antik dövrlərdən məlumdur, əsasən dini və ideoloji hərəkətlər zamanı kitabların yandırılmasını ifadə edir. Bu aksiya 10 may 1933-cü ildə kulminasiya nöqtəsinə çatdırıldı. Nasional Sosialistlər hakimiyyəti ələ keçirdikdən bir müddət sonra Alman Reyxində arzuolunmaz kitabların və yazıların açıq şəkildə yandırılmasına başlandı. (5,66). Bu hərəkət “ağılsızsız kütlənin “kortəbii hərəkəti” deyil [...], Nasional Sosialist dövlət xadimləri tərəfindən yaxşı düşünülmüş və diqqətlə təşkil olunmuş bir tədbir idi” (7) və nasist dünyagörüşünə zidd olan istənilən ədəbiyyata qarşı - əks siyasi baxışlara, yəhudi təsirlərinə, mədəni və sosial müasirliyə qarşı yönəldilmişdi.

O.M.Qraf Berlin “Börsen-Courier” qəzetində dərc olunan xəbərlərdən kitablarının 1933-cü il mayın 10-da “Kitabların yandırılması” aksiyasından kənarda qaldığını və hətta oxunmasının tövsiyə edildiyini biləndə, “Arbeiterzeitung” qəzetində buna etirazını bildirir. Çünki bu aksiyada “Üçüncü Reyx demək olar ki,

bütün əhəmiyyətli alman ədəbiyyatını təqib etdi, əsl alman poeziyasından vaz keçdi, onun ən mühüm yazıçılarının çoxunu sürgün etdi və onların əsərlərinin Almaniya nəşrini mümkünsüz bir hala gətirdi” (1,197).

Həmin dövrdə O.M.Qraf əlyazmalarının, kitablarının müsadirə olunmasını belə təsvir edirdi:

“Təsadüfən Münhendə olmadığım bir vaxtda polis məni həbs etmək üçün oradakı mənzilimə gəlmiş, geri gətirilməsi mümkün olmayan bir çox əlyazmalarımı, əziyyətlə tərtib edilmiş mənbə materiallarımı, bütün iş sənədlərimi və çoxlu sayda kitablarımı müsadirə etmişdi. Hazırda bütün bunların yandırılma ehtimalı çoxdur. Odur ki, ölüm düşərgəsindən qaçmaq üçün evimi, işimi və bəlkə də ən dözülməz olanı - doğma torpağımı tərk etməyə məcbur oldum” (2,37-38)

Bütün bunlara etiraz olaraq Vyananın “Arbeiterzeitung” qəzetində Qraf “Yandırın məni!” məqaləsini dərc etdi:

Verbrennt mich! [...] Nach meinem ganzen Leben und nach meinem ganzen Schreiben habe ich das Recht, zu verlangen, dass meine Bücher der reinen Flamme des Scheiterhaufens überantwortet werden und nicht in die blutigen Hände und die verdorbenen Hirne der braunen Mordbande gelangen. Verbrennt die Werke des deutschen Geistes! Er selber wird unauslöschlich sein wie eure Schmach!

Yandırın məni! [...] Bütün həyatımdan və bütün yazılarımdan sonra, kitablarımın qəhvəyi qatil dəstəsinin qanlı əllərinə və pozulmuş şüurlarına deyil, atəşin saf alovuna göndərilməsini tələb etmək haqqım var. Alman ruhunun əsərlərini yandırın! O da sizin şəərəfsizliyiniz qədər silinməz olacaq! (1,196-197)

Bu çağırışda o, nasist rejimini kitablarını icazə verilən ədəbiyyat siyahısından çıxarmağa çağırır. Rejim buna dərhal O.M.Qrafın bütün əsərlərinə qadağa qoyulması ilə reaksiya verdi.

Beləliklə, Almas İldırım əsərlərində imperiyanı əsarətini „Kommunizm kabusu“, O.M.Qraf isə nasional sosialistləri həmin dövrün simvolikası ilə „qəhvəyi qatil dəstəsi“ adlandırır. Qəhvəyilər - Almaniya Nasiona Sosialist hərəkatının qeyri-rəsmi adıdır. Almaniya Nasiona Sosialist Fəhlə Partiyası üzvlərinin və hücum dəstəsi əsgərlərinin geydiyi köynəklərin rəngini ifadə edir. Nasizmə münasibətdə “qəhvəyi vəba” ifadəsi nasizmin bir ideologiya kimi alleqoriyasıdır. “Qəhvəyilər” ifadəsi nasistləri bildirirdi.

A.İldırım kimi, O.M.Qraf da ömrünün sonunadək vətən həsrəti ilə yaşamış, məruz qaldığı sürgünün son mərhələsi kimi Nyu-York haqqında düşüncələrini “Nyu-Yorka məhiyyə” şeirində belə təqdim etmişdir:

Mir war so elend fremd, und die Verzweiflung fraß
mein Innres kahl, denn mit vertriebenen Millionen
kam ich aus Tyrannei und Schrecknisses Europas
in ungewisser Flucht dahergeweht. Nach vielen Stationen
war dies die letzte für den Emigranten ohne Pass

und Geld. - Und dumpf empfand ich nichts als das:
Auch diese neue Fremde wird ich nicht verschonen. (8)
Özümü çox acınacaqlı şəkildə yad hiss etdim və ümitsizlik
içimi yeyib bitirdi, çünki yerindən edilmiş Milyonlarla
Avropanın zülmündən, terrorundan gəlmişəm
Naməlum təyyarədə. Bir çox dayanacaqdan sonra bu,
pasportu və pulu olmayan mühacirlər üçün sonuncusuydu.
Hiss etdiyim tək şey bu idi:
Bu yeni yabançı ölkə belə səni bağışlamayacaq.¹

Nəticə

Aparılan müqayisəli təhlillər sübut edir ki, Almas İldırımın və Oskar Maria Qrafın yaradıcılığında dövrün faciələrini gündəmə gətirən, ictimai-siyasi problemlərə açıq etiraz ifadə edən əsərlər üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Graf, Oskar Maria Graf. Verbrennt mich!. In: Oskar Maria Graf. Beschreibung eines Volksschriftstellers, Hg. von Wolfgang Dietz und Helmut F. Pfanner. München 1974
2. Graf, Oskar Maria. Die Bücherverbrennung, Verbrennt mich!. In: Ernst Loewy (Hg.): Exil. Literatur und politische Text aus dem Exil. 1979.
3. İldırım, Almas. Boğulmayan bir səs. Bakı, Avrasiya Press, 2007
4. İldırım, Almas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004
5. Metzler Literatur Lexikon, Stuttgart, Metzler, 1990.
6. Nəbiyev, Bəkir. Almas İldırımın yaradıcılıq yolu. Almas İldırım. Boğulmayan bir səs. Bakı, Avrasiya Press, 2007.
7. Selbstverlag im literarischen Leben des Exils in den Jahren 1933-1945.
8. <https://en.we-refugees-archive.org/archive/oskar-maria-graf-ode-to-new-york/>

Xanım Zairova

Almas İldırım və Oskar Maria Qrafın görüşlərində imperiya əsarətinə və nasiona l sosialistlərə qarşı etiraz

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə həm Azərbaycan, həm də Almaniyada gedən siyasi prosesləri əks etdirən əsərlər ədəbiyyatda xüsusi yer tutur.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda imperiya əsarətinə, 30-cu illərdə Almaniyada nasional sosialistlərə qarşı etiraz hər iki xalqın ədəbiyyatında eyni üslubda öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan, Almas İldırımın və Oskar Maria Qrafın

¹ Mətndəki sitatların tərcüməsi X. Zairovaya məxsusdur.

mövcud rejim tərəfindən sürgünə məruz qalması, görüşlərindəki oxşarlıq, əsərlərindəki etiraz və vətən həsrəti motivləri, maraq doğurur.

Khanım Zairova

**Protest against imperial slavery and National Socialists in the views of
Almaz Ildırım and Oskar Maria Graf**

Summary

At the beginning of the 20th century, various social and political events in the world were reflected in literature. A special place in the literature of this period is occupied by works reflecting political processes taking place both in Azerbaijan and Germany.

In the 1930s of the 20th century, the protest against imperial slavery in Azerbaijan and against the National Socialists in Germany found similar expression in the literature of both nations. From this point of view, the exile of Almaz Ildırım and Oskar Maria Graf by the current regime, the similarities in their meetings, and the motifs of protest and homesickness in their works are of interest.

Ханым Заирова

**Протест против имперского рабства и национал-социалистов во взглядах
Алмаса Ильдырыма и Оскара Марии Графа**

Резюме

В начале 20 века в литературе нашли отражение различные общественно-политические события в мире. Особое место в литературе этого периода занимают произведения, отражающие политические процессы, происходящие как в Азербайджане, так и в Германии.

В 30-е годы 20 века протест против имперского рабства в Азербайджане и против национал-социалистов в Германии нашел свое одинаковое выражение в литературе обоих народов. С этой точки зрения представляют интерес изгнание нынешним режимом Алмаса Ильдырыма и Оскара Марии Графа, сходство в их встречах, мотивы протеста и тоски по родине в их произведениях.

Rəyçi: Prof. S. Rzayeva